

УДК (477)340.15“17/19”

І.М. СКУРАТОВИЧ, канд. юрид. наук,
доц., Національний університет «Юридична ака-
демія України імені Ярослава Мудрого»

ЕВОЛЮЦІЯ ФЕОДАЛЬНИХ ПРИВІЛЕЇВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТ.)

Ключові слова: феодальні привілеї, реформи,
станове суспільство, кріпосне право, судова си-
стема

Перебіг європейської та світової історії призвів до консолідації західноукраїнських земель у складі однієї з найбільших європейських монархій – монархії Габсбургів, панування в якій належало Австрії. Процес цей був складним та довготривалим і завершився на початку XIX ст.

Спочатку під владу Австрії підпало українське Закарпаття в складі Угорщини, яка в боротьбі з Туреччиною віддала перевагу унії з Австрією у 1526 р. [1, с.381–382].

Кінець XVIII ст. позначився великими змінами на політичній карті Європи: на ній не стало Речі Посполитої, територію якої розділили між собою Росія, Австрія та Пруссія. У 1772 р. відбувся перший розділ, за яким Руське воєводство (без Холмщини), західна частина Волині та Поділля площею 56,2 тис. км. кв., а також землі південної Польщі відійшли до Австрії під назвою «Королівство Галичини і Лодомерії з великим герцогством Краківським» [2, с.114]. Ю.Я. Хейфиць наводить дещо іншу назву цього утворення: «Королівство Галичини і Лодомерії з великим князівством Краківським та князівствами Освенцімом і Затором» [3, с.228].

У 1774 р. Австрія приєднала до своїх володінь Буковину за Кючук-Кайнарджийським миром між Росією та Туреччиною. Цей факт було дипломатично оформлено у 1775 р. [4, с.21–49].

Деякі територіальні зміни відбулися на початку XIX ст. Із 1809 до 1815 р. Тернопіль-

щина входила до складу Російської імперії, але Віденський конгрес повернув її Австрії, залишивши за Росією тільки Хотинський повіт, який вона отримала за Бухарестським мирним договором 1812 р. Таким чином, у складі Австрійської імперії опинилася і залишалася до 1918 р. велика територія з українським населенням.

Сьогоднішній стан історичної та історико-правової науки надає значно більші можливості для вивчення різних аспектів історії західноукраїнських земель, ніж ще 20–30 років тому. Дослідники отримали доступ до раніше недоступних літературних й архівних джерел, у тому числі іноземних (австрійських, польських, румунських та ін.), робіт істориків української діаспори. Як наслідок, з'явилися численні монографічні та дисертаційні дослідження, статті, розділи підручників і хрестоматій для вищих навчальних закладів. Це надає вичерпну картину приєднання українських земель до Австрійської монархії, поглиблює знання державного ладу, судоустрою, правових джерел, правової освіти тощо. Докладний історіографічний аналіз цього пласту джерел надано в монографії М.В. Никифорака [4, с.384]. Мета ж даної статті – звернути увагу на проблему привілеїв, оскільки в регулюванні суспільних відносин в Австрійській монархії в зазначений період вони мали визначальне значення.

Регулювання привілеїв з боку монарха сприяло певною мірою еволюції від станового суспільства, яке базувалося на узаконених привілеях, до суспільства громадянського. Процес цей був дуже складним і завершився в другій половині XIX ст., та перші кроки в цьому напрямку були зроблені в останній чверті XVIII ст. реформами імператриці Марії-Терезії та її сина Йосифа II. Це були реформи т.зв. «освіченого абсолютизму», які співпали з входженням західноукраїнських земель до складу Австрійської монархії. Феодальний абсолютизм впроваджував ці реформи для самозбереження та полегшення розвитку капіталізму. В державі поряд з феодалами і селянами існували ремісники, торговці, чиновники, під-

приємці, фінансисти, чиї інтереси треба було враховувати, щоби не допустити знищення економічного потенціалу міст, сприяти його зростанню і в той же час утримувати населення міст в політичній вузді. Держава змушена була піклуватися про зростання доходів казни, перш за все, за рахунок збільшення селянського сільськогосподарського виробництва, тому вона почала регулювати відносини між феодалами і залежними селянами.

Правові акти (патенти) Марії-Терезії та Йосифа II ввели спеціальний податок на землю, заборонили вимагати від селян більше 3-х днів панщини на тиждень, відміняли деякі суттєві норми кріпосного права. Найважливішим було право селянина з власної волі піти від свого пана, переселитися в інше місце, знайти собі іншу справу. Феодал не міг селянину в цьому відмовити, однак селянин замість себе мав знайти «доброго робітника». Селяни отримали право вільно одружуватися, займатися ремеслами, навчатися, а їхні діти не повинні були служити на панському дворі, як це було досі. В останні роки свого правління Йосиф II провадить в законодавчому порядку ідею відмови від панщини та відробіток, які замінялися грошовими виплатами поміщику. Було проведено новий перепис населення та земельний кадастр, в який увійшли всі без винятку землі. Головна мета кадастру – однакове оподаткування як поміщицьких земель, так і земель залежних селян, причому збирання податків здійснювалося не поміщиком, а окремими державними чиновниками. Реформа вступила в дію 01.11.1789 р., але відразу після смерті Йосифа II у 1790 р. новий монарх Леопольд II скасував барщинний і податковий закони. За патентом 1797 р. селяни могли звільнитися від кріпосної залежності на основі договору з паном за одноразову грошову сплату. Скористатися наданою можливістю з українських селян могли одиниці, тому цей патент практичного значення не мав.

Зазначені реформи змінили правовий статус не тільки селянства, а й феодалів, обмеживши феодальну юрисдикцію, право втручатися в особисте життя селян, право

безконтрольно встановлювати нові феодальні повинності. Відчутного удару системі феодальних привілеїв завдала судова реформа Йосифа II 1782 р. На Галичину і Буковину вона була поширена у 1784 р. Найважливішою рисою цієї реформи було відділення суду від адміністрації. Виходячи з цього принципу, всі адміністративні установи позбавлялися судових функцій. Перетворення судів на суто державні установи, професійний склад суддів, спрощена система судоустрою – все це відповідало умовам пізньофеодального суспільства і створювало правові засади для здійснення ідеї розподілу влади на 3 гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Але в умовах абсолютизму політика в цьому питанні не була, та й не могла бути послідовною. Тільки в судах 2-ї та 3-ї інстанцій піддані імперії були формально рівними.

Судами 1-ї інстанції для сільського населення, як і раніше, були вотчинні або доменіальні суди. Але вже за Марії-Терезії звужується їх юрисдикція у кримінальних справах. За поміщиками залишилось право розгляду дрібних справ підданих (до 20 флоринів). За Йосифа II цей розгляд мали право здійснювати поміщики, які складали іспит на право здійснення правосуддя. Якщо поміщик не здійснював судові функції сам, йому належало утримувати екзаменованого суддю-юстиціарія (мандатора) [4, с.216–217].

Висновки про кваліфікацію юстиціаріїв давали суди та окружні управи. Поміщик наглядав за діяльністю юстиціарія, але втручався в його судові справи (способи ведення справ, судові рішення) права не мав. Та в разі неналежного виконання мандатором своїх обов'язків поміщик мав інформувати про це урядові та судові органи [4, с.217].

Для шляхти та інших привілейованих станів судами першої інстанції стали земські суди. Назва була запозичена від старої системи, але це зовсім інша судова установа. В ній розглядалися звинувачення, порушені королівським прокурором, якщо звинувачена особа належала до привілейованого стану; скарги на цих осіб, скарги на королівські міста, на мо-

настирі; спори з питань ленного права, спори між панами та їх кріпаками [5, с.322].

Цісарським патентом від 03.04.1817 р. «Королівству Галичини і Володимирії» було надано стану Конституцію з власним становищем Сеймом (існував з 1775 р.). 4 станимагнати, лицарі, духовенство і королівське місто Львів мали право посилати своїх депутатів до сейму [6, с.22–23]. Інші державні міста мали право на самоврядування, але залишалися приватновласницькі міста і містечки, в яких власники самі встановлювали порядок виборів адміністративних і судових органів.

Реформи торкнулись також правового становища духовенства. У 1781 р. було видано «Толерантний патент», за яким дозволялося сповідати лютеранство, кальвінізм, уніатство, православну віру. Свобода віросповідання стосувалась і залежного населення. Патент дозволяв лютеранам, православним, уніатам оселятися в містах, створюючи ринок робочої сили. Католицька церква втратила свою колишню могутність. Це ставило українське духовенство як православне, так і греко-католицьке (уніатське) в більш сприятливі умови, ніж це було в Речі Посполитій, де православні церкви майже зникли, а греко-католицькі потерпали великі утиски від польських вельмож. Австрійський уряд під впливом папи Римського відкинув домагання польських католицьких ієрархів взяти під свій контроль українські єпархії [7, с.493–495].

Отже, реформи «освіченого абсолютизму», обмеживши феодальні привілеї, відкривали шлях до громадянського суспільства. Та на заваді подальшого просування держави в цьому напрямку стала правляча верхівка імперії. Монархи не хотіли втратити абсолютну владу, а реакційне дворянство не змирилося з звуженням привілеїв. Після смерті Йосифа II більшість його реформ або було скасовано, або ігнорувалося. Але повернути в повній мірі старі порядки ці спроби реставрації вже не змогли. Вони викликали загальне незадоволення в імперії, призвели до масових селянських виступів і стали однією з причин революції 1848 р., яка поставила останню крапку в

ліквідації феодальних відносин в Австрійській імперії. В березні 1848 р. Розпочалося повстання спочатку у Відні, потім в Будапешті, що призвело до зміни уряду і проголошення деяких буржуазних свобод. Але революційний рух охопив всю імперію, в тому числі й українські землі. Боячись масового селянського повстання імператор підписав патент про ліквідацію панщини в Галичині з 15 травня, в Буковині – з 09.08.1848 р. В Закарпатті Угорський сейм прийняв закон про ліквідацію кріпацтва і феодальних повинностей. Феодали втратили найважливіші свої привілеї, пов'язані з кріпосним правом. Населення отримало демократичні права і свободи – друку, зборів, організацій, виборів, навчання українською мовою в народних школах і гімназіях, було відкрито кафедру української мови у Львівському університеті.

Ліквідація кріпосного права не означала скасування всіх привілеїв дворянству. Які ж привілеї залишалися? Відповідних досліджень, які б давали узагальнену характеристику цієї проблеми, поки що немає. Майже нічого ми не знаємо про українське дворянство. Про панування румунського боярства в Буковині, польських феодалів в Галичині відомо достатньо. Нечисленність українського дворянства не виправдовує відсутність наукового інтересу до його історії. Потрібні зусилля багатьох дослідників для вирішення цієї непрості задачі, яка вимагає копіткої роботи в архівах, у тому числі сімейних.

Але ця робота дуже важлива для об'єктивної оцінки історії західноукраїнських земель у цей перехідний період.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія держави і права України. Акад. курс: у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Т. 1. – К. : Ін Юре, 2000. – 648 с.
2. Петрів Р. Адміністративно-територіальний поділ і місцеві органи управління Східної Галичини (70-ті роки XVIII – 70-ті роки XIX ст.) / Петрів Р. // Право України. – 2000. – № 9. – С. 114.

3. Хейфиц Ю. Я. Галиция. Политическое, административное и судебное устройство // Журнал Министерства юстиции. – 1914. – № 10. – С. 228.
4. Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.) / Никифорак М. В. – Чернівці : Рута, 2004. – 384 с.
5. Ванечек В. История государства и права Чехословакии / Ванечек В. – М. : Юрид. лит., 1981. – 503 с.
6. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ ст. / Нагаєвський І. – К. : Укр. письменник, 1993. – 414 с.
7. Грушевський М. С. Иллюстрированная история Украины / Грушевський М. С. – К. : МП «Левада», 1995. – 696 с.

Скуратович І. М. Еволюція феодальних привілеїв на західноукраїнських землях (кінець XVIII – перша половина ХХ ст.) / І. М. Скуратович // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 592–595 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_97.pdf

Аналізується процес звуження феодальних привілеїв в першій половині ХІХ століття. Реформи Марії-Терезії і Йосифа ІІ обмежили феодальну юрисдикцію, право втручатися в особисте життя селян, право безконтрольно встановлювати нові феодальні повинності. Подальші спроби реставрації старих порядків викликали загальне незадоволення в імперії і призвели до революції 1848–1849 рр. після якої привілеї втратили роль основного регулятора суспільних відносин.

Скуратович І.М. Еволюція феодальних привілеїв на западноукраїнських землях (кінець XVIII – перша половина ХХ ст.)

Анализируется процесс сужения феодальных привилегий в первой половине ХІХ столетия. Реформы Марии-Терезии и Йосифа ІІ ограничили феодальную юрисдикцию, право вмешиваться в личную жизнь крестьян, право бесконтрольно устанавливать новые феодальные повинности. Дальнейшие попытки реставрации старых порядков вызвали общее неудовольствие в империи и привели к революции 1848–1849 г., после которой привилегии потеряли роль основного регулятора общественных отношений.

Skuratovich I.M. Evolution of Feudal Privileges at Western (End of XVIII – First Half of the Twentieth Century)

Analyzed the decline in the feudal privileges in the first half of the nineteenth century. Reforms of Maria-Theresa and Josef ІІ restricted feudal jurisdiction, the right to intervene in the personal lives of the peasants, the right to establish new uncontrollably feudal obligations. Further attempts to restore the old order have caused general discontent in the empire and led to the revolution of 1848–1849, after which lost privileges as the main regulator of social relations.